

Ben de Pater

De plaats bepaalt

Geografie beïnvloedt ook kunst en kennis

De Academische Boekengids 48, januari 2005, pp. 13-14.

Volgens de Britse geograaf en ideeënhistoricus David Livingstone bestaat er niet zoiets als plaatsloze wetenschap. De kunsthistoricus Thomas DaCosta Kaufmann meent dat hetzelfde geldt voor artistieke prestaties. Hoe zit het dan met de universele aanspraken van beide disciplines?

Ik kijk uit het raam van mijn werkkamer op de Uithof, de campus van de Universiteit Utrecht. In de verte zie ik de buitenwijken van Bunnik, middeleeuwse veenverkavelingen, een negentiende-eeuws fort van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de ooit zo omstreden snelweg door de bossen van Amelisweerd. Hebben al deze dingen met elkaar te maken, vanwege hun ligging in één gebied?

Nee, zegt u natuurlijk. Toch gingen geografen daar tot zeg een halve eeuw geleden wel van uit. Verschijnselen hangen binnen een gebied met elkaar samen, het één wordt verklaard uit het ander. Elke regio vormt een geheel met een specifiek karakter. Sommige geografen beschouwden regio's zelfs als een *Gesamtkunstwerk* of als een organisme met een eigen ziel. Wie door oude aardrijkskundeboekjes voor de middelbare school bladert, vindt deze opvatting in wat afgezwakte vormen terug. Een boekje over Europa behandelt dit werelddeel land voor land; een boekje over Nederland is geordend per provincie. De tekst biedt encyclopedische informatie over land en volk, maar suggereert ook samenhang tussen de verschijnselen. Noorwegen, bijvoorbeeld, wordt in hoge mate gevormd door de warme Golfstroom die langs de kust loopt. Ze maakt visserij mogelijk en landbouw. Indirect stelt de Golfstroom de mens er al sinds millennia in staat te leven. En dat Noren veel lezen is ook begrijpelijk. Want hoe komen ze anders hun maandenlange donkere winters door? Hun volksaard staat niet los van hun geografische omgeving. De unieke, plaatsgebonden samenhangen tussen al dit soort verschijnselen maken dat Noorwegen een heel ander karakter heeft dan bijvoorbeeld Alaska. Dat ligt weliswaar even noordelijk, maar is veel 'leger', veel minder dichtbevolkt vanwege zijn grimmige klimaat - de warme Golfstroom wordt er node gemist.

In monografieën die geografen schreven over regio's besteedden zij vaak aandacht aan bouwstijlen, nederzittings- en boerderijvormen. Deze bezagen zij vooral in relatie tot het regionale fysische milieu. Dat is verklaarbaar wanneer het gaat om bouwmaterialen - boeren benutten bijvoorbeeld in de Auvergne vulkanisch gesteente, in het Zwarte Woud hout voor hun boerderijen. En de oude nederzettingsslinten in de Betuwe worden begrijpelijk als men kijkt naar de ondergrond: de dorpen zijn gebouwd op stroomruggen die kronkelen door nattere laaggelegen gebieden.

Deze redeneringen zijn veelal plausibel voorzover ze zich beperken tot samenhangen tussen klimaat, reliëf en bodem enerzijds, en bevolkingsomvang, bestaansmiddelen en de gebouwde omgeving anderzijds. Ze zijn een tijdlang in diskrediet geweest, maar de laatste jaren weer respectabel. Neem bijvoorbeeld het recent verschenen boekje *Is Geography Destiny?* Daarin analyseren aan de Wereldbank verbonden onderzoekers de kansen op welvaart van regio's in Latijns-Amerika die te maken hebben met een 'tegenwerkende' geografische omgeving. Zo oefent een vochtig tropisch klimaat negatieve invloed uit op de gezondheid van de bevolking; een slechte gezondheid belemmert op haar beurt economische groei. Met dergelijke harde geografische feiten zouden de conventionele nationale en regionale ontwikkelingsprogramma's veel te weinig rekening houden.

Kan men nu verder gaan, en ook omgangsvormen, religieuze opvattingen, mentaliteit en kunst verklaren uit de fysisch-geografische omgeving? Vanuit holistische overtuigingen hebben vooral Duitse geografen dat wel geprobeerd. Omstreeks 1900 ontwikkelden zij voor de kunst zelfs een eigen subspecialisme: de *Kunstgeographie*. Franse geografen daarentegen hadden meer oog voor de *circulation*, voor contacten tussen de regio's onderling. Zij zagen hoe kunststijlen zich geografisch verspreidden. Regio's importeerden en exporteerden kunststijlen, maar met het specifiek regionale fysische milieu had dat weinig te maken. Wel met de situering te midden van andere regio's en steden: de ligging - geïsoleerd of op een handelsknooppunt - kon veel verklaren. Zo bleef in de Auvergne de romaanse architectuur populair terwijl elders de gotiek al haar opwachting had gemaakt. Dit had niet te maken met het fysische milieu van de regio, wel met haar isolement.

In het Franse denken over de rol van *circulation* herkent men een voorloper van de huidige centrum-periferiemodellen: de in de metropolen bedachte innovaties verspreiden zich via diffusie. De ontvangende (semi-)perifere gebieden kunnen de nieuwe ideeën en technieken accepteren, wijzigen of - als ze daartoe de macht hebben - afwijzen.

'SOMMIGE GEOGRAFEN BESCHOUWDEN REGIO'S ZELFS ALS EEN
GESAMTKUNSTWERK OF ALS EEN ORGANISME MET EEN EIGEN ZIEL.'

Thomas DaCosta Kaufmann, hoogleraar kunstgeschiedenis aan Princeton University en tevens productief auteur, analyseert in *Toward a Geography of Art* de ontwikkeling van het kunstgeografische denken door de eeuwen heen – niet alleen van geografen en van kunsthistorici, maar van tal van wetenschappers. Kunst heeft een geschiedenis, maar onvermijdelijk ook een geografie: kunst wordt altijd *ergens* gemaakt. Hoe zijn de relaties tussen kunst en de plaats waar ze gemaakt wordt? Kan men een bepaalde kunst identificeren met een bepaald gebied? Hoe is kunst in verschillende regio's met elkaar verbonden? Hoe verloopt de geografische verspreiding van kunst?

Naast een historiografie presenteert Kaufmann een reeks casestudies uit Noord- en Zuid-Amerika, Europa en Japan die de mogelijkheden van een kunstgeografisch perspectief moet illustreren. Maar hij stelt zichzelf eerder vragen, en niet de gemakkelijkste, dan dat hij uitvoerige antwoorden biedt. Heeft er zoiets als een 'typisch' Midden-Europese kunst bestaan? Zo ja, vanuit welke steden heeft die kunst zich dan verspreid? Wat is eigen, wat is import? Zijn trapgevels eigenlijk wel karakteristiek Midden-Europees als blijkt dat ze uit Italië afkomstig zijn? Horen de barokke jezuïetenkerken tot de 'typerende' elementen in het Midden-Europese *Kunstlandschaft*? En wat blijft van die barok bewaard wanneer de jezuïetenorde zich in de Nieuwe Wereld vestigt?

Kaufmann beperkt zich hoofdzakelijk tot de architectuur en de beeldhouwkunst uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. De schilderkunst komt alleen even voorbij in een beschouwing over de vraag of de schilderijen uit de Gouden Eeuw iets kenmerkends Hollands hebben. Realisme wordt vaak als kenmerk genoemd. Maar dat realisme is elders ook te vinden en, omgekeerd, in Holland niet altijd en overal aanwezig. En wat hebben Hollandse schilders geleerd op hun vele reizen naar Italië? Wie zich er echt in verdiept, zo concludeert Kaufmann, merkt hoe moeilijk het is een *Dutch identity in art* te omschrijven. Neem alleen de kwestie van de ruimtelijke schaal, zeg maar het geografisch niveau, van de bestudeerde eenheden. Is het gewestelijk niveau wel relevant? Moet men niet eerder kijken naar de afzonderlijke steden? Verschillen de in Amsterdam gemaakte schilderijen van die in Haarlem of Delft? Of moet men juist kijken naar een hoger schaalniveau, dat van de Lage Landen of zelfs dat van de Noordwest-Europese laagvlakte? En is de 'essentie' van de Hollandse schilderkunst gevrijwaard van veranderingen in de tijd?

Welbeschouwd, zegt Kaufmann met zoveel woorden, is er niet iets wat van in Holland geschilderde werken Hollandse schilderijen maakt. Er bestaat hooguit een identiteit in meervoud: er zijn *numerous identifiable Dutch forms*. Laat staan dat de eenmaal als Hollands vastgestelde identiteitskenmerken vervolgens te verklaren zouden zijn uit de geografische gesteldheid van Holland.

Het is jammer dat Kaufmann weinig aandacht heeft voor kunst die niet alleen geworteld is (of zou zijn) in de eigen omgeving, maar die ook die omgeving afbeeldt, in woorden (romans) of in beelden (landschapsschilderijen). Wie vorig jaar in Groningen de tentoonstelling van negentiende-eeuwse Russische landschappen bezocht, kon zich vergapen aan de pracht van steppen, rivieren, moerassen en bossen. Maar was de manier waarop deze Russische landschappen werden geschilderd nu 'typisch Russisch', of was die toch vooral Frans of Italiaans? Misschien had de schilder Bogolyubov wel gelijk met zijn uitspraak die in de tentoonstellingscatalogus wordt geciteerd: 'Wat is Russische kunst? Ze bestaat niet en kan niet bestaan. Wat bestaat, is een pan-Europese kunst.'

Bestaat een Russische (of Spaanse, Duitse, Franse, Britse) wetenschap dan wél? (Wat iets anders is dan wetenschap die in Rusland wordt beoefend.) Bij Russische sociologie, Spaanse pedagogie of Duitse geografie kan men zich nog wel wat voorstellen. Deze takken van wetenschap vinden hun studieobject meestal in de eigen samenleving of het eigen territorium en zijn dus plaatsgebonden. Bovendien benutten ze meestal de landstaal om erover te schrijven. Maar is er zoiets als Franse wiskunde of Britse scheikunde?

Volgens David Livingstone is die geografische impact aanwijsbaar. In elk geval in de wetenschap tot omstreeks de Eerste Wereldoorlog, de periode waartoe hij zich beperkt in *Putting Science in its Place*. Livingstone, die een leerstoel geografie en intellectuele geschiedenis bekleedt aan Queen's University in Belfast, zet zich af tegen 'plaatsloze wetenschap'. Hij breekt een lans voor een wetenschapsgeografie, naast gevestigde disciplines als wetenschapsfilosofie, -sociologie, -geschiedenis en -psychologie.

Naar analogie van Kaufmanns titel, had Livingstone zijn boekje ook *Toward a Geography of Science* kunnen noemen. Beide auteurs stellen, onafhankelijk van elkaar, precies dezelfde vragen. Evenals kunst, wordt wetenschap in tal van plaatsen gemaakt. Maakt het uit *waar* dat gebeurt? En hebben (of hadden, na de ict-revolutie) geografische afstanden betekenis voor bijvoorbeeld de verspreiding van wetenschappelijke kennis?

Volgens Livingstone luidt het standaardantwoord op deze vragen nee. Of een laboratoriumproef in Moskou, Madrid of Madras wordt uitgevoerd, is niet relevant. En het Periodiek Systeem van Mendelejev geldt in Lissabon, Londen en Lima. Maar veel andere aspecten van wetenschap, die op zich losstaan van de objectieve geldigheid van de verworven kennis, zijn toch meer plaatsgebonden dan doorgaans wordt beseft: 'Science is a social practice grounded in concrete historical and geographical circumstances.' Wetenschap draagt het stempel van de plek waar ze is ontstaan. Dat geldt niet alleen voor de productie van nieuwe kennis, maar ook voor de consumptie daarvan elders. Wetenschappelijke kennis verandert vaak, net als kunst, als ze zich verspreidt over de ruimte. Op sommige plekken wordt ze geaccepteerd,

elders gemodificeerd, weer elders afgewezen. Het darwinisme, zegt Livingstone, betekende in Rusland iets anders dan in Canada, iets anders in Belfast dan in Edinburgh, iets anders in arbeidersclubs dan in kerkgebouwen. Wat in de ene plaats gretig wordt binnengehaald als de ultieme waarheid, ontmoet elders scepsis.

Livingstone bouwt zijn boek op met vele, betrekkelijk korte voorbeelden uit vooral de natuurwetenschappen vanaf het begin van de zestiende tot het begin van de twintigste eeuw. Die voorbeelden rubriceert hij – als een goed geograaf – naar schaalniveau. Eerst bespreekt hij de concrete plekken waar onderzoek gebeurt of wordt verkondigd aan een groter publiek: in de laboratoria natuurlijk, maar ook in musea, dierentuinen, ziekenhuizen, koffiehuisen (waar de leden van de Wiener Kreis hun debatten hielden), genootschappen en botanische tuinen.

Vervolgens springt Livingstone naar de schaal van steden, regio's en landen. In het Victoriaanse Engeland hadden steden als Manchester, Bristol en Newcastle elk hun eigen wetenschappelijke cultuur. Wat betekende dat voor de wetenschap die er geproduceerd werd, en voor de receptie van wetenschap van elders? En kan men eigenlijk wel spreken van *de* Wetenschappelijke Revolutie of *de* Verlichting? Nee, aldus Livingstone, de Verlichting in Londen was heel anders dan die in Parijs. Instemmend citeert hij Voltaire, die in brieven naar huis schreef: 'Een Fransman die in Londen aankomt, merkt dat dingen hier heel anders zijn, in zowel de natuurwetenschap als in al het andere.'

In het derde deel van het boek komt de *circulation* aan de orde: zoals de kunst zich verspreidt, verspreidt ook de wetenschap zich. Soms snel, soms traag vanwege de tegenstand die wordt ontmoet. Geografische afstanden en twijfel zijn altijd elkaars metgezellen geweest, schrijft Livingstone. Gegevens die elders zijn verzameld, tijdens veldwerk of in laboratoria, kunnen die zomaar vertrouwd worden? Veel acceptatiekwesaties golden als opgelost toen onderzoekers vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw met foto's thuiskwamen van bijvoorbeeld inheemse volkeren, fauna en flora. Maar naderhand bleken ook foto's minder objectief dan gedacht.

'TUSSEN DE SCHILDERSDORPEN VAN ROND 1900 EN DE WETENSCHAPSCENTRA VAN EEN EEUW LATER ZIT NIET ZO HEEL VEEL VERSCHIL.'

Wie een beetje thuis is in de wetenschapssociologische en -historische literatuur vraagt zich af of Livingstone wel zo origineel is als hij suggereert, en of een aparte wetenschapsgeografie wel bestaansrecht heeft, naast de wetenschapssociologie. Al ver voor de oorlog wees Karl Mannheim op de *Standortgebundenheit des Wissens* en in de jaren negentig sprak Donna Haraway over *situated knowledge*. Akkoord, het gaat dan niet zozeer om de gebondenheid van kennis aan geografische locaties maar om de vermenging van politieke belangen, sociale klasse, geslacht, nationalisme, religie, koloniale macht enzovoort met wetenschap. Dat zij de wetenschap, vooral de sociale wetenschappen, hebben gekleurd (en nog kleuren) wordt gezien als vanzelfsprekend of in elk geval als onvermijdelijk. Het beeld van de wetenschapper als onpartijdig en onpersoonlijk, als *freischwebend*, is toch vooral een stereotype. Hedendaagse wetenschapsonderzoekers hebben het vervangen door het beeld van de onderzoeker als netwerker die allianties vormt met bondgenoten.

Die allianties zijn natuurlijk ten dele plaatsgebonden. Het verbaast bijvoorbeeld niet dat de receptie van het darwinisme in katholieke kringen anders was dan in liberale, en in de arbeidersbeweging weer anders dan bij de elite. Maar dat men de ontvangst, waardering en eventueel de transformatie van het darwinisme letterlijk in kaart kan brengen, betekent nog niet dat geografische plekken of gebieden ertoe doen. De productie en consumptie van wetenschappelijke kennis maakt onderdeel uit van een samenleving in sociale zin, niet van de geografische plaatsen waar de kennis wordt gemaakt. Zo komt men toch weer bij de wetenschapssociologie uit.

De verdiensten van DaCosta Kaufmann en Livingstone liggen vooral in de explicitering van een ruimtelijke visie op de geschiedenis van de kunsten en van de wetenschappen. Zij nodigen uit om hun productie, verspreiding en consumptie te zien in relatie tot (samenlevingen in) geografische plaatsen en afstanden. Het lijkt weinig twijfel dat de geografie van kunst veel gemeen heeft met die van wetenschap, al blijft het belangrijk om oog te houden voor de verscheidenheid binnen beide werelden. In de alfa- en gammawetenschappen, bijvoorbeeld, ontmoedigen taalbarrières de geografische verspreiding van kennis; in de natuurwetenschappen en de kunst is daarvan veel minder sprake.

Daarnaast is er de uitdaging van een ruimtelijke visie op de hedendaagse wetenschappen en kunsten. Spelen plaatsen en afstanden ook in het huidige ict-tijdperk nog een rol? Gelet op de populariteit van kennisclusters – Nederland kan bogen op een Health Valley (Nijmegen), een Food Valley (Wageningen) en een Material Valley (Twente), navolgers van Silicon Valley – zou men haast denken van wel. Tussen de schildersdorpen van rond 1900 en de wetenschapscentra van een eeuw later zit niet zo heel veel verschil.

Ben de Pater is als sociaal-geograaf verbonden aan de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht.

Besproken boeken:

Putting Science in its Place. Geographies of Scientific Knowledge
door **David N. Livingstone**
University of Chicago Press.
Chicago en London 2003.
xii + 234 pag., € 33,35

Toward a Geography of Art
door **Thomas DaCosta Kaufmann**
University of Chicago Press.
Chicago en Londen 2004.
xiv + 490 pag., € 29,95

Literatuur:

- J.L. Gallop, A. Gaviria en E. Lora (2003). *Is Geography Destiny? Lessons from Latin America*. Washington: Inter-American Development Bank.
- D. Jackson en P. Wageman, red. (2003). *Russian Landscape/Het Russische Landschap*. Tentoonstellingscatalogus Groninger Museum/The National Gallery.